TULUM HOCA VE EDİGE DESTANLARININ TİP VE VAKALAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

A Comparison between the Legend of "Tulum Hodja" and "The Epic Story of Edige" from the Viewpoints of Figures and Events.

Yrd. Doç. Dr. Yakup SARIKAYA*

ÖZET

Türk dünyasının kültür köprülerinden birini de destanlar oluşturmaktadır. Türk destan geleneğinde birden fazla Türk boyu arasında anlatılan destanlardan biri olan Edige destanı, Kırım ve Kazan Tatarlarından başka Altay, Kazak, Nogay, Karakalpak, Başkurt, Özbek ve Türkmenler arasında varyantlarıyla yaşamaktadır. Bu destan, Kazak ve Kırım (Tatar) Türklerinde "Edige", Başkurt, Nogay ve Kazan (Tatar) Türklerinde "Edigey", Karakalpak Türklerinde de "İdige" adlarıyla bilinmektedir. Destanın Özbekler arasında "Tulum Biy", Türkmenler arasında da "Tulum Hoca" adlarıyla varyantları tespit edilmiştir.

Türkmenlerin Tulum Hoca destanı ile Nogay Türklerinin Edige destanı arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır. Bu çalışmada coğrafi alanı Altınordu, Uluğ Türkistan ve Sibirya olan Edige destanıyla Türkmenlerin Tulum Hoca destanı tip ve vakaları bakımından karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada Edige destanı için Rüstem Sulti'nin "Edigey", İ.A. Belyayev'in "Skazaniya o Edige i Togtamışe", Aşim Şeyhaliyev'in "Nogaydın Kırk Batırı Edige", Tulum Hoca destanı için de Baba Veliyev'in "Tulum Hoca –Dessan-" adlı eserleri esas alınmıştır. İki destan karşılaştırıldığında tiplerin tamamına yakınının bazı ses değişiklikleriyle adlarının bile ortak olduğu vakaların ise ortak olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Destan, Tulum Hoca, Edige, Türkmen, tip, vaka.

ABSTRACT

Epics are one of cultural bridges of Turkish world. Edige epic is one of the epics narrated in more than a Turk communities in the Turkish epic tradition. This epic is still narrated through its variants in not only Crimea and Qazan Tartars but also in Altay, Kazak, Nogay, Karakalpak, Bashkurt, Uzbek and Turkmen. This epic is defined as Edige in Kazak and Crimea (Tartar) Turks, Edigey in Bashkurt, Nogay, Kazan (Tartar) Turks, İdige in Karakalpak Turks, too. Two different variants recently of this epic have been defined which are "Tulum Biy" in Uzbeks and "Tulum Hodja" in Turkmens.

There are great resemblances between Turkmens' Tulum Hodja epic and Nogay Turks' Edige epic. In this work Edige epic, whose geographical area is consisted of Golden Horde, Grand Turkestan and Siberia is compared with Tulum Hodja epic of Turkmens through the figures and events. The comparison is based on such works: Rustem Sulti's "Edigey", İ.A. Belyayev's "Skazaniya o Edige i Togtamişe" and Ashim Sheyhaliyev's "Nogaydin Kirk Batiri" for Edige epic, Baba Veliyev's "Tulum Hoca -Dessan-" for Tulum Hodja epic, too. When compared these two epics it is realized that almost figures are the same even their names with phonetical variations, but events are totaly different.

Key Words

Epic, Tulum Hodja, Edige, Turkmen, figure, event.

Sözlü gelenek edebiyatının tür olarak zenginliği Türkmen kültürünün önemli bir özelliğidir. Türkmenlerin yazılı gelenek edebiyatlarını geç tarihlerde oluşturmaları (18. yüzyıl), sözlü geleneğin canlı bir şekilde günümüzde bile devam etmesini sağlamıştır.

Sözlü geleneğin türlerinden biri olan destanlar, Türkmen halkı arasında büyük bir ilgi görmüştür. Türkmenler

* Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

iki telli bir saz olan "dutar"ları eşliğinde destanları başından sonuna kadar söyleyebilen kişilere "bahşı" demektedirler.

"Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi"ne göre Türkmen destanları şunlardır: Aslı-Kerem, Gevher Kız-Şiralı Bey, Göroğlu, Gül-Bilbil, Gül-Senuber, Hurlika-Hemra, Leyla-Mecnun, Melike Dilaram, Necepoğlan, Ray Çini, Şasenem-Garip, Sayat-Hemra, Seypelmelik-Medhelcemal, Tahir-Zühre, Yusuf-Ahmet, Yusuf-Zeliha (http://bornova.ege.edu.tr/ ~tdae/projeler.html).

Türkmen destanları tema ve muhteviyatına göre çeşitli gruplara ayrılmaktadırlar. "Göroğlı", "Yusup-Ahmet", "Alı Beğ-Balı Beğ", "Dövletyar" destanları, kahramanlık destanları olarak değerlendirilmektedir. "Neceboğlan" bahşıların hayatını dile getiren destan, "Leyli-Mecnun", "Zöhre-Tahir", "Şasenem-Garip" gibi destanlar aşk (lirik) destanları, "Gülbilbil", "Gül-Senuber" gibi eserler olağanüstü (fantastik) destanlar olarak nitelendirilmektedir (Çınar 1997: 85).

Türkmen halk edebiyatında bu destanların yanında Türk edebiyatında en çok tanınan şairlerden Karacoğlan'a ait bir destan da bulunmaktadır (Başgöz 1979; Günay 1994; Çınar 1997: 105-132'den).

Ancak Türkmenlerin "Tulum Hoca" destanı hakkında kaynaklarda fazla bilgi verilmemektedir. Çünkü destan Türkmenistan'da da henüz yeni basılmıştır. Türkmen araştırmacı Baba Veliyev, destanı kiril harfleriyle "Tulum Hoca" adıyla 1993 yılında yayımlamıştır. Aynı araştırmacı, 1987 yılında "Türkmenistan İlimler Akademisinin Haberleri" isimli derginin Haziran sayısında bu destanı tanıtan bir yazı yazmıştır. Destanın Türkiye'de tanınması da Veliyev'in bu yazısının Himmet Biray tarafından Türkiye Türkçesine aktarılıp 1991 yılında "Millî Folklor" dergisinde yayımlamasıyla olmuştur.

Veliyev 1993 yılında yayımladığı kitapta destanın tam metnini vermektedir. Araştırmacı kitabın baş kısmına önceki tanıtma yazısının biraz daha genişletilmiş bir şeklini eklemiştir. Bu yazıya göre destan, bir Türkmen boyu olan Çovdurların arasından derlenmiştir. Bu nedenle diğer Türkmen boyları arasında da fazla tanınmamaktadır. Destanın Çovdur Türkmenleri arasından derlenmiş varyantları, hâlen Aşkabat'ta, Türkmenistan İlimler Akademisi'nin Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Elyazmaları Bölümü'ndeki 1991, 2215, 2047 numaralı dosyalarda muhafaza edilmektedir.

Tulum Hoca destanı, Özkul Çobanoğlu'nun "Türk Dünyası Epik Destan Geleneği" isimli kitabında, "Yeni Destanlar" ana başlığı altında, kahramanlık destanlarından biri olarak verilmiştir (Çobanoğlu 2003: 51).

Destanın ayrıntılarına geçmeden önce onun hikâye mi destan mı olduğu konusunda da birkaç söz söylemek gerekecektir. Çünkü Tulum Hoca'yı 1987'de tanıtan yazı ve bunun Türkiye Türkçesine aktarmasında da görüleceği üzere eser ilk başta bir halk hikâyesi olarak takdim edilmiştir (Veliyev 1987; Veliyev 1991). Ancak Veliyev daha sonra fikrini değiştirmiş ve eseri destan olarak vasıflandırmıştır. Destanın kiril harfleriyle metninin verildiği kitabın adı "Tulum Hoca -Dessan-" şeklindedir (Veliyev 1993).

Türkmenlerin Tulum Hoca destanı, Türk halkları arasında varyantları ile birlikte bilinen Edige destanıyla büyük benzerlikler göstermektedir. Türk epik destan geleneğinde birden fazla Türk boyu arasında anlatılan destanlardan biri olan Edige destanı, Kırım ve Kazan Tatarlarından başka Altay, Kazak, Nogay, Karakalpak ve Başkurtlar arasında varyantlarıyla yaşamaktadır. XIV-XV. asırda Altınordu Devleti'nde yaşanan mücadeleleri anlatan Edige destanı ilk

olarak Çokan Velihanoğlu tarafından derlenmiştir. Bu destanın Kazak, Tobol ve Kırım varyantları Radloff'un ünlü Proben serisinin III., VI. ve VIII. Ciltlerinde yer almaktadır (Çobanoğlu 2003: 326).

Edige destanı, destanın kahramanı Edige'nin mensup olduğu boy nedeniyle daha çok Nogay Türklerinin bir destanı olarak bilinmektedir. Bu destan Kazak ve Kırım (Tatar) Türklerinde "Edige", Başkurt, Nogay ve Kazan (Tatar) Türklerinde "Edigey", Karakalpak Türklerinde ise "İdige" adlarıyla bilinmektedir (http://bornova.ege.edu.tr/~tdae/projeler.html).

Türkmen araştırmacısı Veliyev'in dediğine göre destanın Özbekler arasında da bir varyantı bulunmaktadır ve bu varyant H. Zarifov tarafından 1920'li yıllarda Özbekler arasından tespit edilip "Tulum Biy" adıyla Özbek Folklorunun Hrestomatiyası'nda neşredilmiştir (Veliyev 1991: 43).

Edige'nin mensup olduğu Nogay Türklerinin yazılı bir edebiyatları yoktur, ancak çok zengin bir sözlü edebiyatları, özellikle destan kültürleri bulunmaktadır. Kıpçak grubuna dahil olan Nogayların Moğol kabilesi Mangıtlar'dan veya Uz ve Peçenek Türklerinden geldiklerine dair görüşler bulunmaktadır. Bu Türk topluluğu, Astrahan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Romanya'nın Köstence Bölgesi ve Türkiye'de son Altın Ordu hükümdarı Toktamış'a isyan eden ve Cuci'nin soyundan gelen tümen komutanı Nogay'ın adından Nogay'a bağlı olanlar anlamında kullanılan Nogay adıyla tanınır. Türkistan'da bilhassa Buhara ve Hive'de, Altın Ordu'da Timur'un oğullarına destek veren ve onlara başka boyların da katılmasıyla reisleri Edige Mirza'nın (Edige destanının başkahramanı) yönetiminde güçlenen topluluğa, içlerindeki önemli boylardan birinin adına nispetle Mangıt adı verilir. Nogaylar için bu iki adı bir arada Mangıt-Nogay şeklinde kullanan kaynaklar da bulunmaktadır. (http://aduod.sitemynet.com/turkdunyasi/nogay.htm). Mangıtlar Ebulgazi Bahadır Hanın eserinde Mañnıt adıyla geçmektedir.

İşte Edige destanındaki vakalar da Nogayların tarihine paralel olarak Toktamış, Timur ve Edige gibi tarihî şahsiyetler etrafında şekillenmiştir.

Destanlar, dil, arkeoloji, musiki, folklor ve benzeri kültür verileri gibi milletlerin hayatında bir taraftan günümüzden uzak geçmişe birer kültür köprüsü iken, diğer taraftan da Türk dünyasında Türk elleri itibariyle kültür köprüleridir (Kalafat 2003: 345).

Biz bu yazımızda bilhassa Kıpçak grubu Türklerinde tanınan Edige destanıyla Türkmenlerin Tulum Hoca destanını tip ve vakalar itibarıyla karşılaştırmak istiyoruz. Ancak daha önce bu karşılaştırma için Edige ve Tulum Hoca destanlarının kısaca özetlerini vermek yerinde olacaktır.

Edige Destanı'nın Kazan (Tatar) varyantı Rüstem Sulti tarafından hazırlanıp Türksoy Yayınları arasında yayımlanmıştır (Sulti t.y.). Nogay varyantı ise Aşim Şeyhaliyev tarafından 1991 yılında Mahaçkala'da basılmıştır (Şeyhaliyev 1991). Edige'nin Nogay varyantı incelendiğinde Rüstem Sulti'nin verdiği varyantla bazı ayrıntılar dışında hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bu nedenle burada yalnız Kazan (Tatar) varyantının özeti verilecektir. Rüstem Sulti'nin verdiği Kazan varyantına göre Edige destanı şöyle özetlenebilir (Çobanoğlu 2003: 326-335 ve Sulti t.y.'den):

"Eski zamanlarda Kıpçakların yurdunda Tatar'dan doğan Nogay ilinde Toktamış isimli bir han vardır. Toktamış seksen sokaklı Saray şehrinde oturmaktadır. Toktamış Tökli Ayak adındaki emsalsiz bir av kuşuna sahiptir. Bir gün Sırderya, Semerkant'ta oturan Barlas emiri Timur, Toktamış Han'a bir mektup göndererek ondan dokuz yurtta şanlı av

kuşu Tökli Ayak'ı ve Ak Boz adlı atını ister. Toktamış Han Aksak Timur'a sert bir yanıt vererek onun isteklerini geri çevirir.

Toktamış bir gün av kuşlarına bakan Kutlukaya Bey'i yanına çağırarak ondan av kuşu Tökli Ayak'ın yumurtalarından çıkan iki yavruyu getirmesini ister. Yavrular getirilir. Han kuşları uçurmaya çalışırsa da kuşlar uçmaz. Toktamış bunların Tökli Ayak'ın yavruları olmadığını anlar ve Kutlukaya'yı Tökli Ayak'ın yumurtalarını Aksak Timur'a satmakla suçlayıp onun kendisini kandırmaya çalıştığını söyler. Bunun üzerine Kutlukaya Bey kendisinden baht, handan da devletin gittiğini söyler. Han çok sinirlenir ve hemen Dörmen Bey'i çağırarak Kutlukaya'nın başının vurulmasını, ardından anasının, karısının ve yeni doğmuş oğlunun da öldürülüp soyunun kurutulmasını emreder. Kutlukaya'nın kan kardeşi, büyük bir pir olan Cantimir Ata Toktamış Han'a gelip Kutlukaya Bey'in Baba Tökles Hoca Ahmet tarafından yetiştirildiğini, affetmenin büyüklük olduğunu, hanlara, beylere hataları affetmenin düştüğünü söyler ama Toktamış'ın hoşgörüsü yoktur, affetmez. Bunun üzerine Cantimir Pir en azından çocuğun kanını dökmeyin der ama han yine dinlemez. Hanın emri üzerine önce Kutlukaya'nın boynu vurulur, sonra anası, karısı ve çocuğunun öldürülmesi için Kutlukaya'nın evine gidilir.

Ancak daha önce Cantimir, kan kardeşi Kutlukaya'nın evine gelerek beşikteki oğlunu alıp yerine kendi altıncı oğlu Kobogıl'ı koyarak kaçar. Dörmen Bey Kutlukaya'ın anasını ve karısını öldürüp beşikteki Kutlukaya'nın oğlu sandığı Cantimir'in altıncı çocuğu olan bebeği öldürür. Küçük çocuk Cantimir'in oğlu Kobogıl sanılarak büyür. Cantimir oğlana "ediğimden aldığım, kimsesiz kaldın" diyerek "Edigey" ismini koyar.

Öldürülen Kobogıl'ın adıyla büyüyen Edigey çevresindeki herkese yardım eder, iyiliği ve yiğitliğiyle nam salar. On beş yaşına geldiğinde doksan boylu Orda'nın doksan oğlu bir olup Edigey'in karşısına dikilirler. Edigey onlarla güreş tutup hepsini yener. Onların elbiselerini alıp üst üste dizer çıkıp tepesine oturur ve Toktamış gibi han oldum der. Böylece şöhreti yayılır. Söylentiler Toktamış Hanın kulağına kadar gelir. Han merak eder ve onu görmeye gider. Edigey ona selâm vermez. Han sebebini sorduğunda Edigey; doksan boylu Orda'nın doksan balasının ve kendisinin yaşını toplayınca çıkacak rakamın hanın yaşından büyük olacağının bunun için ilk selâm verecek kişinin o olması gerektiğini söyler. Toktamış verecek cevap bulamaz ve sarayına döner. Üç gün gözüne uyku girmez. Bu sırada Dörmen Beyin oğlu Urman Bey üç kez hırsızlık yapıp dördüncüde yakalanınca Edigey onun başını vurur. Dörmen Bey şikâyetçi olur. Edigey saraya getirilir ve kendini savunur, töreye ve han buyruğuna göre haklı bulunur. Toktamış ondan sarayında kalmasını, kendisine kürk, at, yular, asıl sungur kuşu ve güzel bir kız vereceğini, bunun karşılığında onun da zor davalara hüküm vermesini ve Kırım'dan gelen düşmanları kırmasını ister. Edigey sarayda kalır. Davalara bakar, düşmanları yener ve devlet hazinesini yeniden altınla doldurur, halkı sıkıntıdan kurtarır.

Toktamış Hanın ikiz kızları olur. Adlarını Haneke ve Köneke koyar. Edigey'in bir oğlu olur adını Noradın (< Nureddin) koyar. Toy yapar, doğumları kutlarlar.

Toktamış Han'ın karısı Yenike bir sabah hanın yanına gelir ve Edigey'in han gibi davalara baktığını, düşman hakladığını ve her işte etkili ve yetkili olduğunu ve yine han gibi toy düzenlediğini; bunları yapmakla Toktamış'ın tahtını almaya çalıştığını söyleyip kocasına onu görünce neden ayağa kalktığını sorar. Toktamış karısına, Edigey'in Cantimir'in oğlu olduğunu ve kendisine kötülük yapmayacağını söyleyip onu görünce

ayağa kalkmadığını, eğer kalkıyor olsa han olamayacağını söyler. Yenike ertesi gün tahtta, kocasının yanındaki yerine oturur. Toktamış'a belli etmeden hanın kaftanının eteğini kendi eteğine iğneler. Edigey'i görünce ayağa fırlayan Toktamış'ın iğnelenmiş kaftanının ucu yırtılır ve iğne yere düşer. Han çok utanır. Yalnız kaldıklarında Yenike Toktamış'a Edigey'i sınamasını önerir. Han kabul eder. Edigey'e içmesi için içine zehir koydukları bir çanak bal verirler. Edigey bıçağını çıkarır ve içinde zehir varsa bıçak onu alsın diyerek bıçağının ucunu balın içinde döndürüp balı dörde böldükten sonra içer. O gidince, Yenike hana Edigey'in kendisine düşman olduğunu, çünkü dost olanın balı bıçağının ucu ile değil sapı ile karıştıracağını söyler ve Edigey'in bıçağıyla yaptığı hareketlerini yorumlar. Dört parçaya bölünen balın; İdil, Yayık suları, İrtiş ve Çulman'ı dört deryalı yurdunu gösterdiğini, Edigey'in balı dörde bölmesinin bunları dörde bölerim anlamını taşıdığını; karıştırmasının, Saray ile Bulgar'ı karıştırırım demek olduğunu; elek kova demesiyle de kızlarını kastettiğini onlardan birini oğluna alacağı imasında bulunmuş olduğunu söyler. Hanı bir toy düzenleyerek Edigey'in aslını araştırması konusunda ikna eder. Toy düzenlenir, uzak diyarlardan davet edilen alplerin hepsine Edigey'in aslı sorulur. Daha sonra fikir birliğiyle yaşlı Subra Yırav çağırılır ve ona sorulur. Subra Yırav Edigey'e birçok sorular yönelttikten ve onu denedikten sonra Toktamış Hana bu yiğidin geçmişte kendisinin başını vurduğuz av kuşlarının bakıcısı Kutlukaya Beyin oğlu olduğunu söyler. Toktamış bunu öğrenince Edigey'i zehirlemeye karar verir. Balın içine zehir koyar ve Edigey'e sunar. Ancak Edigey'in adamları durumu anlar ve ona işaret verirler. Bu sırada adamları Edigey'in atı hariç bütün atların da eğerlerini sökerler. Edigey "çanak burnuma vurdu" deyip kalkar ve atına atlayıp kaçar.

Toktamış Han onun ardından beylerini salar ama atların eğerleri düşüverince Edigey'e yetişmekte gecikirler. Edigey ise bu süre içinde İdil ırmağını geçer. Beş kardeşi de kendisine katılır. Daha sonra Toktamış'ın ardından gönderdiği Canbay ve dokuz adamı onlara yetişirler fakat Edigey ve grubu ırmağın karşı kıyısına geçmiştir. Karşılıklı konuşmaya başlarlar. Canbay Edigey'i geri dönmesi için kandırmaya çalışır. Edigey eskideki Cengiz Han ile denk olduğunu ve ordu kurup baş olmadıkça geri dönmeyeceğini, ancak isteklerini gerçekleştirdiğinde onları yok etmek için geri döneceğini söyleyerek onun teklifini geri çevirir.

Edigey Şah Timur'a doğru yol alır. Yolda onlara katılan kişilerle birlikte on yedi kişi olurlar. Yolda giderlerken kırk kervancının bir yerde tutsak olduğunu görürler. Edigey arkadaşlarına dere yatağında saklanmalarını, oraya yalnız gideceğini söyler ve kırk kervancının yanına varıp onlara neden tutsak olduklarını sorar. Kervandaki yaşlı Kolçura, Kara Tigin Alp'in elinden kaçamayacaklarını, o ölmeden kendilerine rahat yüzü olmayacağını söyler. Bir Edigey varmış onu nerede buluruz, gelsin bizi bu zalimin elinden kurtarsın der. Henüz tanımadıkları Edigey'e hemen buralardan gitmesini, Kara Tigin Alp'e görünmemesini söyler. Edigey, yaşlı Kolçura'yı dinlemez, atından iner onu ağaca bağlayarak Kara Tigin'in otağına girer. Otağın içinde bir dev yatmaktadır. Kara Tigin çok şişman ve çok iridir. Baş köşede ise Aksak Timur'un kızı Akbilek "Yaşlı bir gavura kul oldum" diyerek ağlamaktadır. Edigey kıza "Seni kurtarırsam baban bana ne verir?" diye sorar. Kız da at, kürk, taht verip ordusuna da baş edeceğini söyler. Edigey, Kara Tigin'in göğsüne okunu nişanlayıp atar. Kara Tigin Alp bağırarak kalkar ve koca cüssesiyle acı içinde kıvranarak otağı yıkar. Kendisini öldürenin adını sorar. Duyunca da kendisinin Edigey'in annesinin kardeşi olan peri kızı-

nın oğlu olduğunu, bu nedenle Edigey'in ağabeyi olduğunu ve onun kendisini öldürmekle büyük hataya düştüğünü söyler. Timur'un kızı Akbilek babasının kendisini Edigey'e vereceğini söyleyerek oradan gitmek ister. Kara Tigin, Edigey'e gitmemesini, Toktamış Handan kaçıp Aksak Timur'a sığınmasının doğru olmayacağını, Timur'un da kendisine dost olmayacağını söyler. Edigey onu dinlemeyince Kara Tigin "Senin çocuğun Noradın, hiç vermesin muradın. Çocuğunla dalaşıp sağ gözün çıksın Edigey!" şeklinde Edigey'e beddua eder ve ölür.

Kara Tigin ölmüş ama Edigey'in atının kuyruğunu elinden bırakmamıştır. Edigey kuyruğu keser. Kırk kervancı Edigey'in önünde diz çöküp ona kul olurlar. Edigey ağabeyi Kara Tigin'e akarsu boyunda bir mezar kazdırıp onu defneder.

Kırk hizmetkâr ve kırk at, Edigey'in on yedi adamı kanatlı atlara binip Şah Timur'un ülkesine varırlar. Kızına kavuşan şah toy düzenler, otuz gün eğlenirler. Edigey'in hikâyesini dinleyen Timur, onun babasını da tanıdığını söyleyerek Edigey'e beylik unvanı verip kızı ile evlendirir ve Timur'la dost olurlar

Toktamış Han Edigey'in kaçıp Timur'a sığınmasına çok içerler. Birgün karısı Yenike yanına gelir. Noradın'ın babasının yaptığı hainliğe karşı kendi aralarında yaşadığını, onun Toktamış Hanın kızlarından birini alarak han olmaya çalıştığını, eğer han bir an önce önlem almazsa bunun gerçekleşeceğini söyler. Bunun üzerine Toktamış Han beylerini toplar ve onlara Edigey'in oğlunun kendi aralarında bulunmasından rahatsızlık duyduğunu ve onu öldürmek istediğini söyler. Beyler onun Noradın'ı öldürmesinin doğru olmayacağını, onu babasının yanına göndermenin daha yerinde bir hareket olacağını söylerler. Bunun üzerine Noradın'ı yurttan kovmak için saraya çağırırlar ve bunu kendisine bildirirler. Noradın yurdundan kovulmuş olmanın acısı ve utancı içinde atına atlayıp şehirden çıkar. Dört gün sonra beyler, Noradın'a yılkı atının yavrusu sanarak verdikleri tayın Edigey'in atı Tim Çuvar'ın tohumu olan Sarala olduğunu anlarlar.

Noradın Semerkant'a babasının sarayına varır. Edigey onu sevinçle karşılar ve bağrına basar. Aradan bir zaman geçtikten sonra birgün Noradın babasının yanına gelir ve memleketi İdil'i çok özlediğini söyler. Babası orada Toktamış Han olduğunu söylerse de Noradın babasına Saray ile Bulgar'ın; Çulman ile Nokrat halklarının eskisi gibi hana bağlı olmadıklarını, bu halkların "Edigey gelsin bize baş olsun" dediklerini, ordu toplayıp Toktamış'a savaş açarak dedesinin, babasının ve kendisinin öcünü ondan almak istediğini söyler. Bunun üzerine Edigey Timur'a giderek oğluyla birlikte sefere çıkmak için ondan izin ister. Şahın izniyle bir ordu toplayıp Toktamış Hanla savaşmak için yola çıkarlar ve İdil ırmağına ulaşırlar.

Toktamış Han o gece bir rüya görür ve ertesi gün rüyasını yorumlatmak için yorumcu başını çağırtır. Yorumcu başı Toktamış'ın gördüğü rüyayı, hanın devletini ve hanlığını kaybedeceği şeklinde yorumlayınca Toktamış'ın yüzü bembeyaz olur ve yorumcu başını zindana attırır. Toktamış zaman kazanmak için Pir Alaeddin'i Edigey'e elçi olarak gönderip ondan ordusunu geri çekmeye ikna etmesini ister. Aynı anda karargâhını kurup savaş hazırlığına girişir. Edigey bu yaşlı pire çok saygı gösterir. Edigey pire Toktamış'ın kendisine ve oğluna yaptıklarını affetmeyeceğini söyleyerek oğlunu sağına, kırk erine soluna alarak kuzeye doğru yönelir. Bu sırada Aksak Timur, Edigey ile İdil yurdunu paylaşmamak için kendisinin Toktamış'ı yenmesi gerektiğine karar verir ve hemen fillerinde bulunduğu ordusuyla Toktamış'a saldırır. Savaşın sonunda Aksak Timur'un ordusu bozguna uğrar ve Timur esir düşer. Ti-

mur'un Toktamış Han tarafından esir alındığını duyan Edigey askerleriyle şehri kuşatır ve kısa süre içinde Toktamış'ın sarayını basar. Oğlu Noradın da ona yetişir ve şehrin içine girip savaşmaya başlar. Baba oğul, Toktamış Hanın ordusunda tek bir asker sağ kalmayıncaya kadar savaşırlar. Aksak Timur tutsaklıktan kurtulur. Toktamış Han kalan yüz yiğidiyle kaçar. Edigey saraya gelince Toktamış'ın kaçtığını öğrenir ve oğluyla birlikte Toktamış'ın peşine düşer. Edigey yarı yolda oğlundan Toktamış'ı yakalayıp öldürmesini, döndüğünde onu gönlünü kaptırdığı Toktamış'ın kızı Haneke ile evlendireceğini söyleyerek saraya geri döner. Saraya döndüğünde Timur'un bütün hazineyi alıp yurduna geri döndüğünü, tahta da Kıygırçak Han'ı oturttuğunu öğrenir. Edigey onu ve askerlerini öldürüp İdil yurduna han olur.

Toktamış ve yüz adamı bozkırda ilerlerler. Han fark edilmemek için yanındakilerden ayrılıp üzerindeki dokuz parça zırhı da çıkarır. Onu takip eden Noradın zırhı bulup giyer ve Toktamış'ı yakalar. Toktamış Noradın'a üç kez ok atar ama sırtındaki zırhtan dolayı oklar Noradın'a işlemez. Noradın bir vuruşta Toktamış Hanın başını gövdesinden ayırır ve kellesini heybesine koyup Saray'a geri döner. Edigey söz verdiği gibi Toktamış Hanın kızı Haneke'yi ona verir. Kız babasının katiliyle evleneceği için çok üzgündür. Bu yüzden beline bir keçe bağlayıp Noradın'a kendisini Edigey'in hamile bıraktığını söyler. Noradın öfkeyle tahtta oturan babasına elindeki dombırayı fırlatır. Böylece Kara Tigin Alp'in bedduası tutar ve oğluyla dalaşarak onun tarafından sağ gözü kör edilir. Edigey böyle bir şey olmadığını söyleyince Noradın pişmanlık içinde saraydan çıkarak İdil yurdundan ayrılır ve Aksak Timur'un yanına gider. Edigey oğlunu çok özler ve Alaeddin Piri elçi olarak onun yanına gönderir. Noradın piri kıramaz ve geri döner. Bir süre sonra babası Edigey'den hanlığı kendisine bırakmasını ister. Bunun üzerine Edigey oğluna beddua eder ve Noradın yere yıkılır, ağzı yüzü yamulur. Daha sonra oğlunu affeder ve Noradın'ın ağzı yüzü düzelir, ayağa kalkar. Fakat oğlu hanlık ısrarından vazgeçmez. Bunun üzerine Edigey tahtını oğluna bırakıp İdil'den ayrılır.

Bu sırada Toktamış Han'ın oğlu Kadirbirdi Sultan yanına adam toplayarak Çirüli gölüne gelir. Noradın Han, Toktamış'ın eski adamı Kin Canbay'ı avlanacak kuş var mı diye bu göle gönderir. Kadirbirdi Sultan Kin Canbay'ı yakalar ve ondan babasına neden bu kötülüğü yaptığını sorar. Kin Canbay ona Noradın Han'ı kendi elleriyle kendisine getireceğini söyleyerek saraya geri döner. Gölde bir sürü av olduğunu söyleyerek Noradın'ı kandırır ve birlikte göle giderler. Noradın Kadirbirdi Sultan tarafından tutsak edilir. Kadirbirdi Sultan Edigey'e dokuz elçi göndererek oğlunu tutsak aldığını ve kendisine haraç vermezse onu öldüreceğini söyler. Edigey de bu elçilerden yedisini esir alıp ikisini gönderir ve oğlunu salıvermezse bu yedi alpi öldüreceğini söyler. Sultan Noradın'ı yaralı olarak babasına gönderir. Edigey İdil ırmağının karşı kıyısında beklemektedir. İçinde yedi alpin olduğu sal ile Noradın'ın bulunduğu sal aynı anda nehre salınır. Yarı yolda iken Edigey oğluna seslenir ve ohrah yedi alpi öldürmesini söyler. Noradın Salı kendisine çekip yedi alpi öldürür ve yaralı olarak kıyıya geldiğinde babasından af dileyerek yığılır kalır. Kadirbirdi Sultan alplerinin öldürülmesi üzerine Edigey'e savaş açar. İki ordu karşılaşır. Kadirbirdi Sultan'la Edigey teke tek vuruşurlar. Edigey çok yara alırsa da sonunda Kadirbirdi Sultanın başını uçurur ve kaçıp bir sazlığa saklanır. Ancak Kadirbirdi Sultanın on iki beyi onun peşine düşerler ve Edigey'in onurlu bir er ise kendileriyle dövüşmekten kaçmayacağını söylerler. Edigey bu sözleri duyunca saklandığı sazlık-

tan çıkıp on iki erle vuruşmaya başlar. Bütün atları yaralayıp on iki eri öldürür. Edigey'in çok yorulduğu bu sırada eski adamı Barın Mirza çıka gelir ve Edigey'in başını teninden ayırır. Kesik baş dile gelir: "Barın, sana ne yaptım? Birin iki olmasın. Birçok hanı ben yıktım. Han olup sen de kalamazsın. Kazan, Kırım, Astrahan hesabımı sormaya kalkınca, ne olduğunu sen o zaman görürsün!" der. Kesik baş güneşe doğru döner ve yeniden konuşmaya başlar: "Gelecek ulu günlere, biz varırız o gelmez" der ve can verir.

Edigey'in ölümünden sonra İdil yurdunda savaş çıkar, Edigey'in söyledikleri gerçekleşir ve Cengiz'den kalan han tahtı, kan tahtına dönüşür. Han sarayı kuşatılır. Kırım, Kazan, Astrahan ayrı ayrı il olurlar. Altın Ordu dağılır."

Edige destanının Karakalpak varyantı (Belyayev 1917) şöyledir:

"Cengiz Han kırk yıl ve oğlu Toktaul da bir o kadar yıl hükümdarlık ettikten sonra Toktaul'un oğlu Toktamış tahta çıkar. Tam bu sırada çoğu yönlerden Hızır'ı hatırlatan olağanüstü özellikteki Baba Tüklü-Saçlı Aziz'in peri karısından destanın baş kahramanı Edige doğar. Toktamış Han cesur bir yiğit olarak yetişen Edige'yi yılkılarına bakan kırk yiğide baş yapar. Kahraman Edige'nin şöhreti gün geçtikçe artar. Çünkü o fakir halkın tarafını tutarak onları hanın paragöz beylerinden korumaktadır. İşte bunun için onu çekemeyen Agay ve Togay adlı iki bey, "Altıaylık Nogayları'nın hepsi Edige'ye hürmet gösterip, onun hakimiyetini kabul ediyorlar" diye onu Toktamış'a şikâyet ederler. Onların söylediği bu yalana inanıp korkuya kapılan Toktamış Han Edige'yi tutsak eder. Kendisini ölümün beklediğini anlayan Edige kerametli babasının da yardımıyla kaçıp, yardım istemek için Timur'un yanına gider. Toktamış Edige'yi elinden canlı kaçırdığına çok üzülür ve peşinden veziri Kencebay'ı yollar. Kencebay Edige'ye yetişip "Toktamış Han seni çağırıyor. Haydi saraya geri dönelim. O sana mal mülk, at-silâh ve Cengiz Handan miras kalan altın tahtını verecek" derse de Edige bu teklifi kabul etmeyip onu kovar ve yoluna devam ederek Semerkant'a ulaşır. Timur Edige'yi güzel bir şekilde karşılayıp ona kucak açar ve altın tahtın üzerine oturtarak ona "Kara Tigin yurdumu viran edip Akbilek adlı kızımı kaçırdı. Ey kahraman yiğit, o zalimden benim öcümü al" der. Edige Kara Tigin'in izini sürüp onu yakalar ve onu ağır bir şekilde yaralar. Dünyadan umudunu kesen Kara Tigin; "Altıaylık Nogaylarının arasında Edige adlı bir kardeşim (anneleri kardeş) var. O bunu öğrense senden öcümü alır" der. Edige yanlışlıkla yaptığı bu işten pişman olup kendini ona tanıtır. Kara Tigin, "Vah, olmadı kardeşim! Ben Toktamış Hanın köşkünü başına geçirip seni tahta oturtacaktım. Ama şimdi çok geç" diyerek üzüntü içinde can verir. Edige onu defnedip Timur'un kızı Akbilek'le saraya geri gelir. Daha sonra Edige Timur'la birlikte ülkesine geri döner ve Toktamış Hana diz çöktürür. Timur Toktamış'la Edige'yi barıştırır ve Volga'nın bir yüzünü Toktamış'a diğer yüzünü de Edige'ye verir. Fakat Toktamış sözünde durmaz ve Edige'nin ilini yağmalar. Buna çok öfkelenen Edige oğlu ile birlikte gidip Toktamış'ı öldürür ve bütün Nogaylara han olur."

Türkmenlerin Tulum Hoca destanı ise şöyle özetlenebilir (Veliyev 1993):

"Konrat denilen büyük bir memleketin başına geçen padişahlar sürekli ölmektedir. Bunun üzerine ülkenin padişahı, uzun ömürlü olması için tahta çıkardığı yeni padişaha "durmuş" anlamındaki Toktamış adını verir ve ölür. Toktamış Şahın doksan beyi ve bir o kadar da veziri vardır. Bu beylerin arasında Tulum Hoca adlı Mangıt'tan gelmiş çok akıllı biri vardır. Toktamış Şah ona çok itibar etmektedir. Beylerin içinde Gencebay Köse diye kıskanç, hilekâr ve yalancı biri vardır. Gencebay Köse oğlu olmama-

sını bahane ederek Tulum Hocanın Toktamış tarafından ilden çıkarılmasını sağlar. Yurttan kovulan Tulum Hoca Konrat'tan çıkıp uzunca bir yol yürüdükten sonra Hakim Atanın kabrine varır ve orada karısıyla birlikte onları bu zor durumdan kurtarması için Tanrı'ya dua ederler.

Gittikleri ülkede Tükli Aziz ve Saçlı Aziz adlı iki aziz vardır. Tükli Aziz dağlarda ve çöllerde gezmektedir. Saçlı Aziz ise Kaf Dağı'ndaki perilerin padişahıdır. Bu ikisi bir su başında karşılaşırlar ve Tükli Aziz Saçlı Aziz'e âşık olur. Saçlı Aziz suda yıkanırken bedenine, yere basarken ökçesine, saçını taradığında başına bakmaması şartıyla onunla evlenir. Aradan dört yıl geçer ve Saçlı Aziz Tükli Aziz'den hamile kalır. Ancak bu sırada Tükli Aziz, bir peri olan Saçlı Azizin ona koştuğu şartları bozar. Bunun üzerine Saçlı Aziz beyaz bir güvercin olur ve uçup gider. Güvercin Astrahan denizinin kenarındaki büyük bir çınarın başına konar ve dinlenmeye başlar. Bu sırada doğum sancısıyla yere düşer. Orada bir oğlan doğurur ve onu çınarın üzerindeki Simurg kuşunun yuvasına bırakır. Sonra tekrar güvercin olup gökyüzünde kaybolur. Bu sırada Tulum Hocanın Gülnahal (Gülnihal) adlı hizmetçisi bebeği odun toplarken bulur ve Tulum Hoca'nın karısına getirir. Tulum Hoca ve karısı Novbahar (Nevbahar) Bibi çocuğu evlât edinip adını Rahımberdi koyarak tekrar memleketlerine geri dönerler. Toktamış Han onu iyi karşılar. Rahımberdi Tulum Hoca'nın elinde yetişir ve çok yakışıklı ve cesur bir delikanlı olur. Rahımberdi'nin ismi çocuklukta karıştığı bir vakadan dolayı Aytgeldi olmuştur. Bu olay şöyle gerçekleşir. Rahımberdi'nin çocukluk arkadaşlarından Keyküt Kel adlı biri aşık oyununda diğerlerini hileyle yenip üttüğü aşıkları onlara tekrar geri satmaktadır. Bu durumu fark eden Rahımberdi onu çok kötü bir şekilde sıkıştırır ve bir daha hile yapmaması için uyarır. Keyküt Kel yine bir gün arkadaşlarıyla aşık oyunu oynarken Rahımberdi'nin geldiğini görür ve paniğe kapılarak kaçmaya başlar. Kaçarken "ayt geldi, ayt geldi" diyerek onlara Rahımberdi'nin geldiğini gösterir ve Rahımberdi'nin adı bu olaydan sonra "Aytgeldi" kalır. Ancak Tulum Hocayı çekemeyen vezirler Toktamış Handan Tulum Hocanın oğlu Aytgeldi'yi kendisine evlât almasını isterler ve böylece Toktamış Aytgeldi'nin üçüncü babası olur. Ancak Aytgeldi'nin ileride tahtın sahibi olacağından korkan aynı kıskanç beyler (başta kötü niyetli Gencebay Köse olmak üzere) toplanıp tekrar bir karar alırlar. Teklifi padişaha Ötgen adlı bir vezir götürür ve Toktamış'ı razı edip Aytgeldi'yi Barsagelmez denilen bir memlekete, Kalmuk Şahı Tüke Şahın haracını alması için gönderilecek bir ordunun başına geçirirler. Aytgeldi'nin çaresiz hazırlanan bir orduyla yola çıkar ancak ordusu onu yarı yolda yalnız başına bırakıp geri döner. Ama o vazgeçmez ve tek başına yola devam ederek babası Tükli Aziz'in de yardımıyla Kalmuk şahının muhafızları Ak Dev ve onun kardeşi Kara Dev'i yenmeyi başarır. Daha sonra yine asıl babası Tükli Aziz'in ordusunun yardımıyla Kalmukların kırk bin kişilik ordusunu da yener. Bunun üzerine Tüke Şah aman diler ve Aytgeldi'nin şartlarını kabul ederek onu kızı Aksluv'la evlendirir. Böylece amacına ulaşıp mutlu bir hayat süren Aygeldi bir süre sonra memleketi Konrat'ı özler ve Tüke Şaha ülkesine dönmek istediğini söyler. Tüke Şahın izni üzerine eşi Aksluv'la birlikte Konrat'a dönerler. Konrat'ta onlara kırk gün kırk gece toy yapılır. Şenliklerin ertesinde Toktamış halkını toplayıp bir vasiyetle kendisinden sonra tahtının sahibinin Aytgeldi olacağını ilân eder ve destan sona erer."

Aynı milliyete mensup destanların akrabalıklarını belirleme yöntemlerinden birisi de bu destanlardaki tip ve vakaları karşılaştırmaktır. Coğrafi alanı

Altınordu, Uluğ Türkistan ve Sibirya Türkleri olan Edige destanı Türkmenlerin Tulum Hoca destanıyla tip ve vakalar bakımından büyük benzerlikler (ortaklıklar) göstermektedir. En başta, Tulum Hoca destanının kahramanı Aytgeldi'nin adının bile Edige destanının kahramanı Edige'nin değişmiş şekli olduğu çok açıktır (Edige > Aydığa > Aydeke > Aytgeldi). Veliyev'in belirttiğine göre Tulum Hoca'nın Türkmen varyantlarında bu birbirine yakın şekillerin hepsi geçmektedir (Veliyev 1993:8).

Bunun yanında Toktamış Han her iki destanda da han olarak vardır. Ancak Tulum Hoca destanında Timur (Şah Timur, Aksak Timur) yoktur. Edige destanından farklı olarak Tulum Hoca destanında, Timur'un yerini Mangışlak Türkmenlerinin düşmanları Kalmukların şahı Tüke Şah almıştır. Buradan da anlaşılacağı gibi Edige destanının vakalarını birebir aynıyla Türkmen destanı Tulum Hoca'da bulmak mümkün değildir.

Yukarıda söylendiği gibi Tulum Hoca destanının bütün varyantları Çovdur Türkmenleri arasından derlenmiştir. Dolayısıyla bu destandaki vakalar Türkmenistan'ın kuzeyinde yerleşmiş Çovdur Türkmenlerinin tarihine paralel olarak şekillenmektedir.

Veliyev'e göre (1993: 3) Tulum Hoca destanı 19. asırda meydana getirilmiştir. Çünkü daha önce meydana getirilmiş olsaydı bu destanın 17-18. asırlarda Türkmen destanlarının ilk varyantlarını da yanlarında birlikte alıp götüren Stavropol Türkmenlerince de bilinmesi gerekirdi. Oysa Tulum Hoca destanı Stavropol Türkmenleri tarafından bilinmemektedir.

Tulum Hoca destanını işleyen kişinin Türkmenlerin tarihini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu destanda Edige'deki vakalar olduğu gibi alınmamıştır. Tulum Hoca'daki vakalar, Türkmenlerin tarihinde cereyan eden vakalarla karıştırılmıştır. Tulum Hoca destanını işleyen şahıs Türkmenlerle işbirliği yapan Tulı Hoca'yı baş kahramanlardan biri olarak destana sokmuştur. Kuzeyde yaşayan Türkmenlerle (Çovdurlar) pek ilişkisi olmayan Timur, Edige'nin baş kahramanlarından biri olmasına rağmen Tulum Hoca'da yoktur. Onun yerine Türkmenler, baş kahramanlardan biri olarak Kalmuk şahı olarak gösterilen Tüke Şahı destana sokmuşlardır.

Veliyev'e göre Tüke Şahın destana sokulmasının hususî bir sebebi vardır: "Moğol feodallerinin birbirleriyle mücadele ettikleri devirde Mangışlak'taki Türkmenler, Cuci ulusunun en uzaktaki ve hariçteki vilâyetlerinden birinde yaşamaktadırlar. Altın Orda'nın hakimiyeti altında yaşayan kuzeydeki bu Türkmenler, 16. asırda Harezm şahlarının hakimiyeti altına girip ağır zulümlere maruz kalmışlardır. Bunun arkasından onların üstüne 17. asrın birinci yarısında Volga boylarına gelip yerleşen Kalmukların uzun süre devam edecek olan hücumları başlamıştır. Bunun üzerine bir de Volga ırmağının suyunun kesilmesi Türkmenlerin durumunu daha da ağırlaştırmış ve neticede 17. asrın ortalarında bunların büyük bir bölümü bugünkü Türkmenistan'ın güney ve doğu bölgelerine göç etmişlerdir. Fakat yaşadıkları bölgeden ayrılmak istemeyen Söyünçhacılar, Abdallar, İğdirler ve Çovdurlar, uzunca bir süre daha Kalmukların zulmüne katlanmak zorunda kalmışlardır. Bunlardan yüz bine yakını XVII-XVIII. asırlarda Kuzey Kafkasya'ya göçmüşse de bu belâdan yine kurtulamamışlardır. Rus Çarı kendilerine yurt arayan bu Türkmenleri yeniden eski düşmanları Kalmuk hanlarının hakimiyetine bırakmıştır. Bunlar yeni yurtlarında da Kalmuk hanlarına karşı kahramanlıkla mücadele etmişler, kendi hanlarının zulmüne dayanamayan fakir Kalmuklar ve Kazakların bir bölümü ile karışarak asimile olup gitmişlerdir. Şimdi-

ki Stavropol'de yaşayan bu Türkmenler, atalarına önder olup Kalmuk hanı Ayuka'ya karşı mücadele eden Erke Batır (İğdir) ile Eselek Batır (Söyünchacı) hakkındaki rivayetleri bu güne kadar saklamışlardır. İşte Türkmenistanın kuzeyinde yaşayan Çovdur Türkmenlerinin meydana getirdikleri Tulum Hoca destanında Kalmuk feodallerine karşı yapılan bu mücadeleler dile getirilmektedir. Destandaki Tüke Şah tipi yaratılırken Ayuka, Donduk-umba veya Stavropol'e giden Türkmenlerin bir kısmını Çine süren Ubuşı Han gibi zalim Kalmuk hanlarından birinin göz önünde tutulmuş olması mümkündür" (Veliyev 1993: 7-8).

Kendisi de tarihî bir şahsiyet olan Tulı Hoca, Türkmen destanına Tulum Hoca adıyla girmiştir. Tulum Hoca'nın prototipi; Cengiz Hanın nesli, Mangışlak Türkmenlerinin XIV. asırdaki hâkimi Toktamış Hanın babası Tulı Hocadır. Bu şahıs Edige destanının Kazan (Tatar) varyantında da Baba Tökles Hoca Ahmet adıyla ve bilge bir kişi olarak geçmektedir. Tulı Hoca'nın Türkmenlere nasıl baktığı hakkında bilgi yoktur. Tulum Hoca destanına göre temiz yürekli, alçakgönüllü ve halk tarafından sevilen biridir. Ancak Tulı Hoca kardeşi Orus Han tarafından öldürülmüştür. Tulı Hocanın gerçekten Türkmenlerle arasının iyi olduğu, ölümüne de bunun sebep olmuş olması mümkündür. Çünkü idaresi altında bulundurduğu halkla iyi ilişkiler geliştirdiği için kardeşi tarafından öldürülen diğer Moğol hanları (meselâ Teküder -1284-) da vardır (Veliyev 1993: 9-10).

Edige destanının varyantlarında bir aziz olarak kısaca geçilen Baba Tökles Hoca Ahmet veya Baba Tüklü Saçlı Aziz, Tulum Hoca destanında baş kahramanlardan biri olarak geçmekte ve baş kahramanlardan biri olarak destana ismini vermektedir. Edige'deki Tökles (Tükli) Baba, Türkmen destanına Tükli Aziz ismiyle ve destanın baş kahramanı Aytgeldi'nin gerçek babası olarak da girmiştir. Tulum Hoca tıpkı Toktamış Han gibi Aytgeldi'nin üvey babasıdır. Edige destanında ise Edige'nin üvey babası olarak Kutlukaya Bey (Toktamış Hanın av kuşlarına bakan kişi) öne çıkarılmıştır. Kutlukaya Bey, Edige'nin gerçek babası ve aynı zamanda büyük bir pir olan Cantimir Atanın kan kardeşidir.

Edige destanında Edige, Baba Tükli Saçlı Aziz isminde bir baba ile bir peri anneden doğar. Türkmen destanı Tulum Hoca'da Aytgeldi'nin babası Tükli Baba, annesi Saçlı Aziz adlı peridir. Yani Türkmen destanında Edige'nin babasının isminin ikinci kısmı olan "Saçlı Aziz" Aytgeldi'ye anne ismi olarak seçilmiştir. Ancak anne Saçlı Aziz Edige'nin Karakalpak varyantında olduğu gibi bir peridir.

Yine Edige destanının Kazan (Tatar), Nogay ve Karakalpak varyantlarında Kin Canbay, Canbay ve Kencebay isimleriyle geçen Toktamış Hanın kötü niyetli beyi, Tulum Hoca'da Gencebay ismiyle aynı karakterde geçmektedir.

Tulum Hoca destanının baş kahramanı Aytgeldi'nin eşi Kalmuk Şahı Tüke Şahın kızı Aksluv iken Edige destanının kahramanının eşi Timur'un kızı Akbilek'tir. Bilindiği gibi Tulum Hoca destanında Timur'un yerine Kalmuk Şahı Tüke Şah vardır. Dolayısıyla kahramanın eşinin ismi Akbilek değil Aksluv olmuştur. Ancak iki isim arasındaki ses benzerliği dikkati çekmektedir.

Edige'nin ağabeyi (anneleri kardeş) Kara Tigin Alp (veya Garategin) hem Kazan hem de Karakalpak varyantlarında aynı şekilde (Kızı Akbilek'i kaçırdığı için Timur tarafından üzerine gönderildiği Edige tarafından öldürülmüştür) geçerken Türkmen destanında yer almamaktadır.

Edige dolayısıyla Tulum Hoca destanıyla diğer destanlarımız arasında da benzerlikler görülmektedir. Edige'nin ve Aytgeldi'nin kahramanlığı, cesurluğu bi-

ze Köroğlu'yu hatırlatmaktadır. Tulum Hoca destanında Karahan Devi'nin Aytgeldi ile kapışması bize Köroğlu destanındaki Köroğlu'nun Bezirgânla karşılaşmasını hatırlatmaktadır. Buradaki vakalar Köroğlu destanından Tulum Hoca'ya geçmiş olmalıdır. Yine Tulum Hoca destanındaki Kara Tigin'in dış görünüşü ve hareketleri Köroğlu destanındaki Bezirgân'ı akla getirmektedir.

Edige ve Tulum Hoca destanlarındaki olağanüstü özelliklere sahip keramet sahibi Baba Tüklü-Saçlı Aziz de çoğu yönlerden Hızır'ı hatırlatmaktadır.

Tulum Hoca'nın çocuğu olmaması nedeniyle yurttan kovulması da Dede Korkut'un bu destana olan açık etkisini gösteriyor. Çünkü Dirse Han Oğlu Boğaç Han destanında da Dirse Han, çocuğu olmadığı için farklı muameleye tabi tutularak kara keçenin üzerine oturtulmaktadır:

"*Hanlar hanı Bayındır yılda bir kere ziyafet verip Oğuz beylerini misafir ederdi. Gene ziyafet tertip edip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti. Bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu. Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçe altına döşeyin, kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalksın gitsin demiştir. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayana Allah Taala beddua etmiştir, biz de beddua ederiz, belli bilsin demiş idi*" (Ergin 2001: 11).

Sonuç olarak Tulum Hoca destanını, vakaları değişik olsa da tipleri itibarıyla gösterdiği büyük benzerlikten dolayı Edige destanının bir varyantı Türkmen varyantı olarak kabul edebiliriz. Altay, Kazak, Tatar (Kazan ve Kırım), Nogay, Karakalpak ve Başkurt Türkleri arasında anlatılan Edige destanının varyantlarının Türkmenlerde "Tulum Hoca", Özbeklerde de "Tulum Biy" adıyla yaşatılıyor olması Türk dünyasının ortak edebî mirasının birer numuneleridir. Köroğlu, Karacoğlan, Dede Korkut gibi Edige destanı da bütün bu varyantlarıyla Türk dünyası edebiyatının müştereklerinden birini oluşturmaktadır. Buradan hareketle bilhassa coğrafî olarak birbirine yakın veya komşu Türk toplulukları arasındaki müştereklikler uzak diyarlara yayılmış Türk topluluklarına nispetle daha da fazla olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

BAŞGÖZ, İlhan (1979), "Karacoğlan Türkmenistan'da", *Ulusal Kültür*, Sayı 4 (Nisan), s. 123-134.

BELYAYEV İ. A. (1917), *Skazaniya o Edige i Togtamışe*, Protokolı Zasedaniy i Soobşçeniya Çlenov Zakaspiyskogo Krujka Lyubiteley Arheologii i İstorii Vostoka, Vıp. 3.

ÇINAR, Ali Abbas (1997), *Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler*, 2. Baskı, Muğla: Muğla Üniversitesi Matbaası.

ERGİN, Muharrem (2001), *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

GÜNAY, Umay (1994), Saçların Kara Däl midir", *Millî Folklor*, Sayı 24 (Kış), s. 2-3.

KALAFAT, Yaşar (2003), "Edige Destanında Olağanüstü Tipler", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan*, Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Sayı: 13 (Bahar), s. 345-352.

REICHL, Karl (2002): *Türk Boylarının Destanları* (Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi: 2, Türk Destan ve Halk Hikâyeleri İncelemeleri Dizisi:1). (çev. Prof. Dr. Metin Ekici). Ankara: TDK Yayınları, XIX+441 s.

ŞEYHALİYEV(SIKALIYEV), Aşim (1991), *Nogaydın Kırk Batırı Edige*, Mahaçkala.

SULTİ, Rüstem (tarihsiz yayın), *Edigey Destanı*, Türksoy Yayınları, No: 10.

VELİYEV, Baba (1987), "Tulum Hoca Hekayası Hakında", *Türkmenistan İlimler Akademiyasınıñ Habarları Jurnalı,* Haziran.

_____ (1991), "Tulum Hoca Hikâyesi Hakkında", (Akt. Himmet Biray), *Millî Folklor*, Yıl: 2 (Yaz 1991), Sayı: 10, s. 43-48.

_____ (1993), *Tulum Hoca*, Türkmenistan Ilımlar Akademiyası, Mağtımgulı Adındakı Edebiyat İnstitutı, Aşğabat: Kuyaş Neşiryatı.

http://bornova.ege.edu.tr/~tdae/projeler.html (16.06.2004).

http://aduod.sitemynet.com/turkdunyasi/nogay.htm (16.06.2004).